

POLSKA KSIĄŻKA NA OBCZYŻNIE.
NIEMCY ZACHODNIE 1945-1950

Polish Librarians Association
SCIENCE-DIDACTICS-PRACTICE

Agnieszka Łakomy

**The Polish book in exile.
West Germany 1945-1950**

Warsaw 2011

Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich
NAUKA-DYDAKTYKA-PRAKTYKA

Agnieszka Łakomy

**Polska książka na obczyźnie.
Niemcy Zachodnie 1945-1950**

Warszawa 2011

Komitet Redakcyjny serii wydawniczej
«NAUKA – DYDAKTYKA – PRAKTYKA»

Marcin DRZEWIECKI (przewodniczący), Stanisław CZAJKA, Artur JAZDON,
Barbara SOSIŃSKA-KALATA, Danuta KONIECZNA, Dariusz KUŹMINA,
Krzysztof MIGOŃ, Mieczysław MURASZKIEWICZ, Janusz NOWICKI (sekretarz),
Joanna PAPUZIŃSKA-BEKSIK, Wanda PINDŁOWA, Maria PRÓCHNICKA,
Jadwiga SADOWSKA, Barbara STEFANIAK, Elżbieta STEFAŃCZYK,
Hanna TADEUSIEWICZ

Recenzent
Ks. prof. EDWARD WALEWANDER

Projekt okładki
Dariusz KOZŁOWSKI

Redakcja techniczna:
Tomasz ODZIEMCZYK

© 2011 Copyright by Agnieszka Łakomy
© Copyright by Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich

ISBN 978-83-61464-81-5

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Śląski w Katowicach

CIP - Biblioteka Narodowa

Łakomy, Agnieszka
Polska książka na obczyźnie : Niemcy Zachodnie
1945-1950 / Agnieszka Łakomy ; Stowarzyszenie
Bibliotekarzy Polskich. - Warszawa : Wydawnictwo
Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, 2011. -
(Nauka, Dydaktyka, Praktyka ; 129)

Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich
00-335 Warszawa, ul. Konopczyńskiego 5/7, tel. (22) 827-52-96
Warszawa 2011 r. Wyd. I. Ark. wyd. 11,0. Ark. druk. 10,25
Łamanie: Studio Kalamarnica (www.studiokalamarnica.pl)

Druk i oprawa: Totem, ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław, tel. (+48) 790 701 905, www.totem.com.pl

Spis treści

WSTĘP	9
ROZDZIAŁ I. SYTUACJA SPOŁECZNO-EKONOMICZNA POLAKÓW W NIEMCZECH W LATACH 1945-1950	17
1. Sytuacja polityczna Niemiec po II wojnie światowej	17
2. Polacy w Niemczech w latach 1945-1950	19
3. Sytuacja społeczna	22
4. Ruchy migracyjne Polaków	31
ROZDZIAŁ II. OGÓLNE ZAŁOŻENIA POLSKIEGO RUCHU WYDAWNICZEGO	35
1. Geneza powstania i sposoby koordynacji polskiego ruchu wydawniczego	35
2. Prawo autorskie	42
3. Ceny książek	43
4. Zagadnienia techniczne produkcji książek	44
ROZDZIAŁ III. POLSKIE OFICYNY WYDAWNICZE	49
1. Typologia i topografia polskich instytucji wydawniczych	49
2. Prywatne instytucje wydawnicze	52
3. Działalność wydawnicza polskich organizacji	56
4. Działalność wydawnicza Kościoła katolickiego	60
ROZDZIAŁ IV. TEMATYKA POLSKIEJ PRODUKCJI WYDAWNICZEJ	63
1. Typologia polskiej produkcji wydawniczej	62
2. Książki dla szkolnictwa polskiego	66
3. Literatura dla dzieci i młodzieży	74
4. Książki o tematyce religijnej	75
5. Klasyka literatury polskiej	77
6. Polska literatura autorów współczesnych	80

ROZDZIAŁ V. INSTYTUCJE ROZPOWSZECHNIANIA POLSKIEJ KSIĄŻKI	83
1. Ogólne założenia i organizacja kolportażu polskiej produkcji wydawniczej	83
2. Księgarnie polskich wydawnictw i prywatne instytucje księgarskie	90
3. Hurtownie, księgarnie i punkty sprzedaży zakładane przez polskie organizacje	92
4. Inne księgarnie i punkty sprzedaży zakładane w ośrodkach dla dipisów	94
ROZDZIAŁ VI. BIBLIOTEKI	97
1. Organizacja polskich bibliotek	97
2. Biblioteki powszechne w obozach dla dipisów	101
3. Biblioteki wędrowne	106
4. Biblioteki specjalne	107
ROZDZIAŁ VII. DOKUMENTOWANIE POLSKIEJ DZIAŁALNOŚCI WYDAWNICZEJ	111
1. Archiwizowanie	111
2. Rejestracja bibliograficzna	113
ZAKOŃCZENIE	115
WYKAZ WAŻNIEJSZYCH SKRÓTÓW	119
WYKAZ ŹRÓDEŁ I OPRACOWAŃ	120
SPIS TABEL	134
SPIS ILUSTRACJI	134
ANEKS. BIBLIOGRAFIA DRUKÓW POLSKICH WYDANYCH W NIEMCZECH ZACHOD- NICH W LATACH 1945-1950	135
INDEKS OSOBOWY	179
INDEKS INSTYTUCJI WYDAWNICZYCH	184
INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH	192

Contents

INTRODUCTION	9
CHAPTER I. SOCIAL AND ECONOMIC SITUATION OF THE POLES IN GERMANY IN THE YEARS 1945-1950	17
1. Political situation of Germany after World War II	17
2. The Poles in Germany in the years 1945-1950	19
3. Social situation	22
4. Polish migrations	31
CHAPTER II. BACKGROUND OF THE POLISH PUBLISHING	35
1. Origin and types of coordination of the Polish publishing	35
2. Copyright	42
3. Books' prices	43
4. Technical aspects of books' production	44
CHAPTER III. POLISH PUBLISHING HOUSES	49
1. Typology and topography of Polish publishing houses	49
2. Private publishing houses	52
3. Publishing activity of the Polish organizations	56
4. Publishing activity of the Catholic Church	60
CHAPTER IV. SUBJECT MATTER OF THE POLISH PUBLISHING PRODUCTION	63
1. Typology of the Polish publishing production	62
2. Books for Polish education	66
3. Children and youth literature	74
4. Religious books	75
5. Polish classics	77
6. Books by contemporary Polish authors	80

CHAPTER V. INSTITUTIONS DISSEMINATING POLISH BOOKS	83
1. Guidelines and organization of Polish books' distribution	83
2. Publishing houses' bookstores and private bookstores	90
3. Wholesalers, bookstores, and selling points organized by Polish organizations	92
4. Other bookstores and selling points organized in centres for refugees and displaced persons	94
CHAPTER VI. LIBRARIES	97
1. Organization of Polish libraries	97
2. Public libraries in camps for refugees and displaced persons	101
3. Mobile libraries	106
4. Special libraries	107
CHAPTER VII. DOCUMENTING POLISH PUBLISHING	111
1. Archivisation	111
2. Bibliographic registration	113
CONCLUSION	115
LIST OF ABBREVIATIONS	119
REFERENCES	120
LIST OF TABLES	134
LIST OF ILLUSTRATIONS	134
ANNEX. BIBLIOGRAPHY OF POLISH PRINTS PUBLISHED IN WEST GERMANY IN THE YEARS 1945-1950	135
INDEX OF PERSONS	179
INDEX OF PUBLISHING HOUSES	184
INDEX OF GEOGRAPHICAL NAMES	192

WSTĘP

W trakcie burzliwych dziejów państwa polskiego, Polacy zmuszeni byli często mieszkać poza granicami swojego kraju. Zawsze towarzyszyło im słowo polskie, które umożliwiało utrzymanie więzi z ojczyzną i kontakt z kulturą polską.

Bardzo często jako kraj docelowy emigracji Polacy wybierali Niemcy. Od początku osiedlania się na tym terenie, można zaobserwować, że przejawiali oni aktywność na gruncie działalności wydawniczo-księgarskiej. Badacze historii książki w swoich opracowaniach wykazali zainteresowanie tą problematyką¹, omówili zagadnienia związane z funkcjonowaniem polskich bibliotek na terenie Niemiec do wybuchu II wojny światowej², szeroko przedstawili również tematykę związaną z funkcjonowaniem prasy polskiej w Westfalii na

¹ A. KRAWCZYŃSKI: *Erazm Łukasz Kasprowicz – księgarz i wydawca (1835-1922)*. „Księgarz” 1964, nr 4, s. 46-49; J. WRÓBLEWSKI: *Książka polska w Niemczech w latach międzywojennych*. „Księgarz” 1971, nr 2, s. 229-237; TENŹE: *Z dziejów książki polskiej w Westfalii i Nadrenii*. „Roczniki Biblioteczne” 1971, z. 1/2, s. 109-149; S. SZENIC: *Wydawnictwa polskie w Monachium*. „Nowe Książki” 1973, nr 22, s. 70-71; A. KŁOSSOWSKI: *Polscy księgarze i wydawcy w Lipsku w XIX w.: Paweł Rhode i jego poprzednicy*. „Roczniki Biblioteczne” 1976, z. 1/2, s. 153-188; M. ZARZYCKA: *Dzieje drukarni J. I. Kraszewskiego Drezno-Poznań*. „Studia o Książce” 1976, T.6, s. 81-99; W. CHOJNACKI: *Księgarstwo polskie w Westfalii i Nadrenii do 1914 roku*. „Studia Polonijne” 1981, T. 4, s. 201-211; J. PUCHALSKI: *Polonika z obszaru niemieckojęzycznego – poza granicami kraju – w XVI wieku*. Warszawa 1997; TENŹE: *Polonika wydawane w oficynach obszaru niemieckojęzycznego przykładem mobilności tekstów literackich w szesnastowiecznej Europie*. „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1997, s. 33-70.

² J. WRÓBLEWSKI: *Księgozbiory Wschodniopruskiego Oddziału Centralnej Biblioteki Polskiej w Niemczech*. „Przegląd Biblioteczny” 1962, R. 36, z. 2, s. 103-121; TENŹE: *Biblioteki polskie na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1881-1939*. Olsztyn 1968; TENŹE: *Biblioteki polskie w Niemczech w okresie międzywojennym*. „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1972, T. 8, s. 243-284; TENŹE: *Polskie biblioteki ludowe w zaborze pruskim i na terenie Rzeszy Niemieckiej w latach 1843-1939*. Olsztyn 1975; M. KALCZYŃSKA: *Biblioteki polonijne oraz inne księżnice i kolekcje poloników w Niemczech*. „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Bibliologia 5” 2006, z. 376, s. 303-317.

przełomie XIX i XX wieku³. Wtedy bowiem na te tereny zaczęli napływać pracownicy zarobkowi ze Śląska i innych dawnych ziem polskich.

Szczególne miejsce w literaturze zajęła także problematyka współczesna, w którą wpisują się zagadnienia związane z instytucjami tworzącymi i upowszechniającymi słowo polskie w Niemczech po 1989 roku⁴. Do nurtu tego typu publikacji zaliczyć można pozycje autorstwa m. in. Marii Kalczyńskiej, charakteryzujące sylwetki osób uczestniczących w procesie wydawniczym książki i prasy emigracyjnej (redaktorów prasy polonijnej, autorów, tłumaczy, drukarzy)⁵, jak również poświęcone instytucjom rozpowszechniania, produkcji i promocji polskiej książki⁶. Przy analizie dorobku emigracji kulturowej związanej z prasą polską w Niemczech, ważnym opracowaniem źródłowym jest bio-bibliografia⁷ oraz informator o mediach internetowych – cennych nośnikach wiedzy o współczesnych polonikach⁸.

W ramach omawianych kwestii obecności polskiego słowa drukowanego w Niemczech, zauważa się stosunkowo małe zainteresowanie okresem pierwszych lat po II wojnie światowej. Po zakończeniu działań wojennych w 1945 roku właśnie na terenie byłej III Rzeszy znalazło się najwięcej osób narodowości polskiej. Na ich potrzeby powstał jeden z większych powojennych ośrodków wydawniczych polskiej książki w Europie. Prasa polska ukazująca się w Niemczech została obszernie zanalizowana już wcześniej⁹. Niemal całkowicie pominięto natomiast problematykę dotyczącą wydawnictw

³ T. CIEŚLAK: *Pismo polskich robotników w Westfalii „Wiarus Polski” (1890-1923)*. „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1972, T. 11, nr 2, s. 223-236; TENŻE: *Westfalia jako ośrodek polskiego czasopiśmiennictwa*. „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1973, T. 12, nr 2, s. 179-185; M. KALCZYŃSKA: *Wielokulturowe oblicze prasy polskiej w Niemczech, od „Wiarusa” do „Biuletynu Bawarskiego”: z perspektywy 100-lecia (1890-2000)*. W: *Regionalne i lokalne media w społeczeństwie wielokulturowym*. Pod red. J. GLEŃSKA I M. KALCZYŃSKIEJ. Opole 2004.

⁴ M. KALCZYŃSKA: *Kultura książki polskiej w Niemczech: instytucje twórców, produkcji, upowszechniania, promocji i obiegu w ostatnim dwudziestolecu XX wieku*. Katowice 2004; D. BILIKIEWICZ-BLANC: *Książka polska w Niemczech po roku 1989*. „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 2005, [nr] 4, s. 17-19.

⁵ *Pracownicy polskiej książki i prasy w Niemczech: koncepcja badań biograficznych*. Pod red. M. KALCZYŃSKIEJ. Opole 2003; M. KALCZYŃSKA: *Polsko-niemiecki leksykon biograficzny: ludzie polskiej książki i prasy w Niemczech (koniec XX w.)*. Opole 2001; TAŻ.: „Emigracyjni” twórcy polskiej książki i prasy zamieszkali w Niemczech po 1989 roku: (próba opisu socjibibliologicznego). W: *Emigracja z Polski po 1989 roku*. Pod red. B. KLIMASZEWSKIEGO. Kraków 2002, s. 386-413; TAŻ.: *Współczesna zbiorowość polonijna w kontekście badań nad pracownikami polskiej książki i prasy w Niemczech w ujęciu biograficznym*. W: *Socjologiczne, kulturowe, językowe i historyczne szkice o polskiej diasporze*. Pod red. J. LEOŃSKIEGO I L. WĄTRÓBSKIEGO. Szczecin 2006, s. 73-82.

⁶ M. KALCZYŃSKA: *Niemieckie instytucje promocji polskiej książki w zjednoczonych Niemczech*. W: *W kręgu książki, biblioteki i informacji naukowej*. Pod red. K. HESKIEJ-KWAŚNIEWICZ; przy współpr. D. PIETRUCH-REIZES. Katowice 2004, s. 297-311.

⁷ *Niemieckie polonica prasowe: (ostatnie dwudziestolecie XX wieku)*. W oprac. M. KALCZYŃSKIEJ I L. PASZKA. Opole 2004.

⁸ M. KALCZYŃSKA, L. PASZEK: *Materiały bibliograficzno-internetowe do współczesnych polsko-niemieckich kontaktów książki i mediów oraz dziedzin pokrewnych*. Opole 2005.

⁹ L. GOMOLEC: *Prasa polska w Niemczech po II wojnie światowej*. „Przegląd Zachodni” 1947, R. 3, s. 612-615; J. GROT-KWAŚNIEWSKI: *Prasa polskiego wychodźstwa przymusowego na terenie byłej Rzeszy*. Londyn 1946; J. KOWALIK: *Materiały do historii prasy polskiej na obczyźnie 1939-1962*. T.1. Paryż 1963; TENŻE: *Prasa polska w Niemczech w latach 1945-1971*. Toronto 1976; W. HŁADKIEWICZ: *Czasopiśmiennictwo polskie na terenie Niemiec Zachodnich w latach 1945-1950*. „Przegląd Zachodni” 1974, R. 30, nr 2, s. 308-339; J. KUPCZAK: *Z dziejów czasopiśmiennictwa „starej” emigracji polonijnej w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1952*. „Przegląd Zachodni” 1980, R. 36, nr 3, s. 142-148.

zwartych¹⁰. W literaturze odnaleźć można zaledwie wrywkowe informacje dotyczące tej tematyki¹¹. Mają charakter przyczynkowski lecz przynajmniej zwracają uwagę na to mało zbadane przez naukę zagadnienie¹². Tak istotna luka spowodowała, że zainteresowano się tym tematem. Z prowadzonych analiz wyłączono terytorium radzieckiej strefy okupacyjnej Niemiec. Na terenie podległym Związkowi Radzieckiemu polska działalność była w dużej mierze zakazana, a oficjalna prywatna działalność wydawnicza – nie do pomyslenia. Władzom tej strefy zależało ponadto na jak najszybszym powrocie Polaków do ojczyzny, co spowodowało, że liczba potencjalnych odbiorców polskiego słowa drukowanego szybko na tym terenie malała. Wychodząc z tych założeń przedstawiłam obraz szeroko pojętej kultury polskiej książki w pierwszych latach po II wojnie światowej na terenie Niemiec Zachodnich¹³.

Zdecydowano się na przyjęcie terminu *kultura książki* jako centralnej kategorii badawczej dla badań bibliologicznych – tj. pokazania obecności procesów powstawania i dystrybucji książki w kulturze¹⁴. Przez określenie „kultura książki” rozumie się strukturę społeczną obejmującą wszystkie instytucje i osoby uczestniczące w tworzeniu, rozpowszechnianiu i informowaniu o książce, a przez to umożliwiające zaspokajanie potrzeb kulturowych¹⁵. Rozważaniami objęto wydawnictwa zwarte, pominięto problematykę czasopism i akcydensów drukarskich: nut, kart i znaczków pocztowych, a także często drukowanych w owym czasie obrazków.

Realizacja podjętego zagadnienia wymagała rozpoznania wielu dotychczas nie zbadanych gruntownie obszarów funkcjonowania polskiej książki w Niemczech Zachodnich. Znikoma była m.in. wiedza na temat instytucji wydawniczych, a także obiegu książki w obszarze polskich księgarń i bibliotek. Zdecydowano się na zbadanie tych zagadnień ze szczególnym uwzględnieniem: organizacji polskiego ruchu wydawniczego w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec, działalności instytucji zajmujących się wydawaniem

¹⁰ Ogólne informacje o polskim ruchu wydawniczym w Niemczech w pierwszych latach po II wojnie światowej w odrębnym artykule podał: H. MUZIOŁ: *Polski ruch wydawniczy w Niemczech zachodnich w latach 1945-1946*. „Tygodnik Powszechny” 1980, R. 34, nr 17, s. 5

¹¹ S. STRUMPH-WOJTKIEWICZ: *Książka szła za emigrantem*. Wrocław 1963; J. ZABIELSKA: *Instytucje i firmy wydawnicze – oficyny drukarskie*. W: *Literatura polska na obczyźnie 1940-1960: praca zbiorowa*. T. 2. Pod red. T. TERLECKIEGO. Londyn 1965, s. 549-572; S. PAZYRA: *Z dziejów książki polskiej w czasie drugiej wojny światowej*. Warszawa 1970.

¹² Ten brak został już zauważony przez samych twórców ruchu wydawniczego po roku 1945. Jak wspomina M. Lurczyński, w treści inauguracyjnego przemówienia Hemara na kongresie w Londynie podał [...] jako pozytywny wkład emigracji, liczbę półtora miliona książek wydrukowanych na obczyźnie. W swoich rachunkach pominął jednak działalność polskich wydawców w Hanowerze. Por.: M. Lurczyński: *Awantura w Hanowerze*. „Kultura” 1971, nr 4, s. 120-127.

¹³ Pojęcie to pojawiło się w literaturze bibliologicznej już na początku XX wieku, w Europie upowszechniło się po II wojnie światowej, a w Polsce w latach 70-tych. Rozważania terminologiczne podjęli m. in.: K. MIGOŃ: *Nauka o książce: zarys problematyki*. Warszawa 1984, s. 217-220; M. KOCÓJOWA: *Badania kultury książki na przykładzie Krakowa XIX i XX wieku*. „Studia o Książce” 1988, T. 17, s. 218-245. Por.: J. KONIECZNA: *Kultura książki polskiej w Łodzi przemysłowej: (1820-1918)*. Łódź 2005, s. 7.

¹⁴ Jak uważa K. Migoń *kultura książki stając się generalną dyrektywą badawczą w bibliologii, daje szansę pełnego i pogłębionego opisu fenomenu książki jako wytworu i narzędzia kultury*. Por.: K. MIGOŃ: *Program dla bibliologii i potrzeba dla studiów bibliotekoznawczych*. W: *Nauka o książce, bibliotece i informacji we współczesnym świecie*. Warszawa 2003, s. 17.

¹⁵ Jako pierwsza terminu „kultura książki” w odniesieniu do działalności wydawniczej Polaków na terenie Niemiec użyła M. Kalczyńska. Por.: M. Kalczyńska: *Kultura książki polskiej w Niemczech...*

i rozpowszechnianiem książek, tematyki polskiej produkcji wydawniczej oraz sposobów archiwizacji i rejestracji bibliograficznej polskiego dorobku wydawniczego badanego okresu. Niestety ze względu na brak w materiałach archiwalnych dokumentów dotyczących recepcji polskiej produkcji wydawniczej, ten aspekt kultury książki polskiej w Niemczech Zachodnich nie mógł zostać przeanalizowany.

W podejmowanych rozważaniach skupiono się na okresie obejmującym pierwsze lata po II wojnie światowej, ramy czasowe przeprowadzanych analiz dotyczą lat 1945-1950¹⁶. Związane to jest ze specyfiką omawianego zagadnienia, wynikającą z ówczesnej sytuacji Polaków na terenie Niemiec Zachodnich. Oczekujący na powrót do ojczyzny, bądź ewentualną dalszą emigrację robotnicy przymusowi oraz więźniowie obozów koncentracyjnych i jenieckich trafili pod opiekę rządów państw okupujących terytorium Niemiec i otrzymali status „displaced persons”¹⁷. Szybkie powstanie dużego polskiego centrum wydawniczego, już w maju 1945 roku, związane było z potrzebami kulturowo-społecznymi wielosetysięcznej rzeszy Polaków na tym terenie. Ta specyficzna sytuacja powoli zaczęła się zmieniać kiedy to od 1948 roku rozpoczęły się przemiany polityczne, prowadzące do powstania dwóch odrębnych państw niemieckich i likwidacji statusu „displaced persons”. Analizując te procesy i porównując je z przeobrażeniami na polskim rynku wydawniczym w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec, za górną granicę badań przyjęto rok 1950. W tym czasie bowiem oficjalnie przestała funkcjonować Międzynarodowa Organizacja do Spraw Uchodźców (International Refugee Organization) sprawująca pieczę nad osobami uznanymi za „displaced persons”, a co za tym idzie powoli zaczynała się zmieniać sytuacja społeczno-ekonomiczna tych osób. Za wyborem tej daty przemawia także fakt, że działalność wydawniczo-księgarska polskich „displaced persons” była w tym czasie już raczej sporadyczna – większość instytucji przestała funkcjonować jeszcze przed tym rokiem.

Podstawowe źródło dla badań nad historią książki polskiej w Niemczech stanowiły same wydawnictwa emigracyjne, a ponadto podstawowe drukowane bibliografie rejestrujące druki tego okresu¹⁸ oraz bibliografie specjalne¹⁹. Dane zostały uzupełnione o informacje pozyskane w trakcie opracowania zbiorów biblioteki Związku Polaków

¹⁶ W rozprawie na określenie ram czasowych przeprowadzonych analiz zamiennie używa się dokładnych dat w postaci lat 1945-1950 oraz określeń: w pierwszych latach po II wojnie światowej, zaraz po zakończeniu II wojny światowej.

¹⁷ Ustanowienie tego statusu oficjalnie nastąpiło na mocy decyzji Głównej Kwatery Naczelnego Dowództwa Wojsk Ekspedycyjnych (Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces) z 18 listopada 1944 roku. W wydany w tym roku *Administrative Memorandum No. 39* za „displaced persons” uznano osoby cywilne, które w wyniku wojny znalazły się poza swoim państwem i które chcą wrócić do kraju albo znaleźć nową ojczyznę, lecz bez pomocy nie mogą. A. LEMBECK, K. WESSELS: *Wyzwoleni, ale nie wolni: polskie miasto w okupowanych Niemczech*. Warszawa 2007, s. 37-38. Por. też: C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech: 1945-1949*. Poznań 1993, s. 21.

¹⁸ *Bibliografia druków polskich w amerykańskiej strefie okupacji Niemiec: 29 IV 1945 – 1 II 1947*. Oprac. J. KLUKOWSKI. Dachau [i in.] 1947; *Bibliography of books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st, 1939*. Vol. 1, 1939-1951 (No. 1-5625). Comp. by J. ZABIELSKA. Londyn 1954; *Bibliography of books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st 1939*. Vol. 2, 1952-1957 and supplements to 1939-1951 (No 1-4175). Comp. by J. ZABIELSKA. Londyn 1959; J. KOWALIK: *Polonica niemieckie za czas od 1 września 1939 do 31 grudnia 1948 roku*. Paryż 1952; *Polonica zagraniczne: bibliografia za okres od września 1939 do 1955 roku*. T. 1-4. Warszawa 1975-2003.

¹⁹ W. KUKLA, M. MISZCZUK: *Bibliografia harcerskich emigracyjnych i polonijnych druków zwartych, jednodniówek, kalendarzy i miscellaneów wydanych w latach 1912-2004*. Warszawa 2006.

w Niemczech w Bochum²⁰, biblioteki przy parafii polskiej w Hanowerze²¹ oraz Gabinetu Książki i Prasy Polskiej w Niemczech w PIN-Instytucie Śląskim w Opolu²². Wszystkie te instytucje są w posiadaniu licznych egzemplarzy książek dipisowskich. Znaczącą wartość informacyjną dla omawianego tematu miały także katalogi wydawnicze i księgarskie polskich instytucji funkcjonujących w badanym okresie.

Ważna dla podejmowanej tematyki była także analiza i krytyka źródeł archiwalnych, której poddano dokumentację wydawnictw, księgarń, bibliotek i innych polskich instytucji funkcjonujących w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec w latach 1945-1950. Szczególnie przydatne dla badań okazały się sprawozdania z działalności polskich instytucji wydawniczych i księgarskich. Należy jednak zauważyć, że wiele dokumentów tego typu uległo zniszczeniu²³.

W toku poszukiwań archiwalnych udało się uzyskać informację o miejscu przechowywania archiwum Zjednoczenia Polskich Uchodźców. Organizacji, która była następcą najważniejszej organizacji polskiej funkcjonującej w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec w badanym okresie – Zjednoczenia Polskiego. Spuścizna ZPU liczy 600 teczek, które obejmują lata 1945-1982²⁴.

²⁰ W zbiorach Biblioteki Związku Polaków w Niemczech w Bochum znajdują się bogate zbiory druków polskich wydanych na obczyźnie w trakcie II wojny światowej i tuż po jej zakończeniu. Księgozbiór tej instytucji opracowano w trakcie dwóch wyjazdów: w 2004 oraz w 2006 roku.

²¹ Zbiory zostały opracowane w trakcie wyjazdu w 2007 roku. Biblioteka powstała w 1985 roku z inicjatywy ks. Stanisława Budynia, obecnego Rektora Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech. Wśród zbiorów literatury pięknej, religijnej, popularnonaukowej historycznej, biografistycznej i pamiętnikarskiej, szacowanych w 2004 roku na 9 000 woluminów najcenniejsza jest kolekcja książek historycznych, obejmujących także te wydane w Niemczech w latach 1945-1950. Por.: M. KALCZYŃSKA: *Niemieckie polonika biblioteczne: na przykładzie historycznych kolekcji Polskiej Misji Katolickiej*. W: *Z problemów bibliotek naukowych Wrocławia*. Red. H. SZARSKI, M. KUZIELA. Wrocław 2008, s. 67-82.

²² Gabinet Książki i Prasy Polskiej w Niemczech utworzony został w sierpniu 2005 roku przy Zakładzie Badań Historycznych i Niemoznawczych PIN – Instytutu Śląskiego w Opolu. Jego założycielami byli Maria Kalczyńska i Leonard Paszek. Organizatorzy chcieli stworzyć instytucję, która poza gromadzeniem, opracowaniem i udostępnianiem dorobku piśmienniczego dotyczącego relacji polsko-niemieckich, mogłaby także pełnić rolę integrującą oraz promującą osoby i tematykę dotyczącą integracji europejskiej z perspektywy Polonii, emigracji i problematyki polsko-niemieckiej w szerokim aspekcie kultury, sztuki i nauki. Trzon kolekcji stanowią także książki wydawane dla środowisk dipisowskich w Niemczech po II wojnie światowej. Por.: Strona domowa Gabinetu: www.polonika.opole.pl.

²³ Autorka prowadziła poszukiwania archiwalne w miejscach hipotetycznego przechowywania archiwaliów polonijnych. Rozpoczęto je od niemieckich archiwów w miastach, w których odnotowano polską działalność wydawniczo-księgarską w omawianych latach. Zapytania przesłano do następujących instytucji: Archiv der Hansestadt Lübeck, Kreisarchiv Emsland (Meppen), Landesarchiv - Staatsarchiv Osnabrück, Niedersächsisches Landesarchiv Hannover, Staatsarchiv Hamburg, Staatsarchiv Bremen, Staatsarchiv Oldenburg, Stadtarchiv Celle, Stadtarchiv Greven, Stadtarchiv Lippstadt, Stadtarchiv München, Stadtarchiv Nürnberg, Stadtarchiv Oldenburg. Niestety urzędy te, poza Stadtarchiv Celle, nie dysponowały żadnymi dokumentami poświadczającymi polską działalność tego typu. Świadczy to być może o tym, że działalność instytucji produkcji i rozpowszechniania książki polskiej w Niemczech Zachodnich nie była jeszcze wówczas rejestrowana przez urzędy niemieckie, a na jej prowadzenie wymagana była tylko zgoda władz alianckich. Wydaje się też, że polskie wydawnictwa i księgarnie mogły wówczas funkcjonować spontanicznie, nie dbano o ich zalegalizowanie.

²⁴ Na przełomie lat 1947-1948 powstał kryzys personalno-polityczny w strukturach polskich organizacji zrzeszających „displaced persons”. Doprowadziło to do powołania Komisji do spraw Zjednoczenia Polskiego w Niemczech, która miała zająć się zażegnaniami konfliktu. W wyniku jej prac w lipcu 1951 roku powołano do życia Zjednoczenie Polskich Uchodźców jako spadkobiercę Zjedno-

Bogaty zbiór dokumentów ważnych dla tematu badań, znajduje się w posiadaniu Archiwum Instytutu im. Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku. W zbiorach odnotowano zespół akt: *Polacy w Niemczech*. Szczególnie interesujące dla badań okazały się teczki: *Statuty i regulaminy Głównej Komisji Porozumiewawczej Środowisk Polskich i Zjednoczenia Polskiego w Niemczech* (sygn. 7), *Instrukcja w sprawie organizacji szkolnictwa i oświaty polskiej w Niemczech* (sygn. 70), [*Statut Zrzeszenia, sprawozdania z zebrań Zrzeszenia, korespondencja m. in. z Centralnym Komitetem Spraw Szkolnych i Oświatowych, Wydziałem Prasy i Kultury Zjednoczenia Polskiego*] (sygn. 230), [*Potwierdzenia odbioru książek rozsyłanych przez Zjednoczenie*] (sygn. 231), [*Katalogi książek Księgarni Społecznej Zjednoczenia Polskiego, cenniki książek, korespondencja*] (sygn. 232), *Zrzeszenie Wydawców i Księgarzy Polskich Zagranicą* (sygn. 346 i 347)²⁵.

Materiały dokumentujące działalność wydawniczą powojennego Kościoła katolickiego w Niemczech, znajdują się obecnie w Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech z siedzibą w Hanowerze²⁶. Z kolei dokumentacja Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Niemczech, w której zarejestrowano działania tej organizacji związane z rozpowszechnianiem polskiej książki wśród „displaced persons”, przechowywana jest w Archiwum Emigracji w Toruniu.

Wiele cennych informacji źródłowych dostarczyły także polskie periodyki ukazujące się w Niemczech po 1945 roku. Bogata ich kolekcja znajduje się w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie i Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie²⁷. Wykorzystano także zbiory prasowe niemieckiego Stadtarchiv Greven²⁸. Prasa stała się ważnym źródłem wiedzy, jednak analizowane roczniki poszczególnych tytułów prasowych nie były kompletne, co niestety miało swój wpływ na końcowe wnioski.

Niektóre aspekty badanego tematu zostały przedstawione w literaturze nieco dokładniej. Odrębne prace dotyczą działalności wydawniczej instytucji katolickich²⁹. Zagadnienie to w swojej pracy doktorskiej omówił także ks. Andrzej Kreffft³⁰. Dziejom i organizacji polskiego duszpasterstwa w Niemczech po II wojnie światowej szereg

czenia Polskiego. ZPU zostało rozwiązane w marcu 1993 roku. W 1990 roku archiwum ZPU trafiło do Pracowni Badań Polskiej Emigracji w Niemczech po 1945 roku, funkcjonującej przy Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Dzięki uprzejmości kierownika Pracowni, prof. UW dr. hab. Krzysztofa Ruchniewicza, uzyskano do niego dostęp. Por.: Z. T. KLIMASZEWSKI: *Emigracja polska w Niemczech*. Białystok 2007, s. 107-109.

²⁵ Dzięki pomocy Leslie Getz i Dona McDonnagh oraz uprzejmości pracowników Instytutu im. Józefa Piłsudskiego w Ameryce i Jadwigi Pietraszewskiej udało się pozyskać wymienione materiały drogą pocztową.

²⁶ Z archiwum skorzystano dzięki uprzejmości ks. Rektora Stanisława Budynia. Zbiory obejmują archiwum Kurii Biskupiej we Frankfurcie. Były jednak udostępnione tylko w ograniczonym zasięgu, gdyż przygotowywano je do procesu digitalizacji.

²⁷ W celu zlokalizowania periodyków źródłowych korzystano z Centralnego Katalogu Czasopism Polskich opracowywanego przez Bibliotekę Narodową w Warszawie.

²⁸ W Greven, po wysiedleniu mieszkańców z centrum miasta, założono obóz dla „displaced persons”. W posiadaniu Stadtarchiv Greven są periodyki polskie wydawane w tym obozie oraz w obozach rozlokowanych w sąsiadujących miastach np. Rheine.

²⁹ A. NADOLNY: *Polskie wydawnictwa kościelne w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Tygodnik Powszechny” 1980, R. 34, nr 35, s. 4; Z. MAŁECKI: *Działalność wydawniczo-prasowa polskiego duchowieństwa w Niemczech: zarys problemu*. W: *Kultura książki i prasy polonijnej: dziedzictwo narodowe*. Red. M. KALCZYŃSKA, S. SIERADZKA, KS. Z. MAŁECKI. Katowice 2009, s. 186-198.

³⁰ A. KREFFFT: *Działalność wydawnicza polskich księży katolickich na ziemiach niemieckich od końca XIX wieku*. Warszawa 1999. Maszynopis.

swoich prac poświęcił ks. Anastazy Nadolny³¹. Zanalizował także działalność duchowieństwa wśród dzieci³² i jego wkład w organizację polskiego szkolnictwa³³ oraz omówił duszpasterstwo harcerzy polskich na terenie byłej III Rzeszy³⁴. Zaprezentowano także działalność wydawniczą wspierającą polskie szkolnictwo³⁵. Opracowania te mają szczególny walor, gdyż zostały napisane przez ówczesnych polskich działaczy oświatowych z Niemiec Zachodnich.

W innych publikacjach można znaleźć informacje o polskich wydawnictwach w Niemczech. Historię funkcjonowania takich oficyn opisują w swoich wspomnieniach sami ich organizatorzy. Czyni tak Stefan Dippel³⁶ oraz Mieczysław Lurczyński³⁷. Tematykę funkcjonowania innych polskich wydawnictw z omawianego okresu i zasięgu opracowali m.in.: Andrzej Kłossowski, który omówił działalność Anatola Girs³⁸ oraz Anna Michalewska, zajmująca się losami Wydawnictwa Polskiego R. Wegnera³⁹.

O wiele rzadziej badacze podejmowali problematykę związaną z instytucjami rozposzczenniania polskiej książki. Działalność księgarską omówili uczestnicy ruchu księgarskiego w Niemczech, Józef Weiss⁴⁰ oraz S. Dippel⁴¹. Jeśli zaś chodzi o biblioteki, to dane o kilku istniejących w badanym okresie placówkach rejestruje informator pt. *Biblioteki polskie poza krajem w latach 1938-1948*⁴². Pomocnym źródłem w pozyskiwaniu informacji dotyczących bibliotek okazały się także opracowania na temat działalności parafii polskiej w Hamburgu⁴³.

³¹ A. NADOLNY: *Z dziejów polskiego duszpasterstwa na terenie Niemiec Zachodnich po II wojnie światowej*. „Studia Pelplińskie” 1977, nr 8, s. 345-353; TENŻE: *Organizacja duszpasterstwa polskiego na terenie Niemiec Zachodnich 1945-1975*. „Studia Polonijne” 1978, T. 2, s. 279-306; TENŻE: *Polski Caritas w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Collectanea Theologica” 1981, fasc. 2, s. 172-177.

³² A. NADOLNY: *Działalność wychowawcza duchowieństwa polskiego wśród dzieci i młodzieży na terenie Niemiec Zachodnich po II wojnie światowej*. „Summarium” 1977, nr 6, s. 58-70; TENŻE: *Opieka duszpasterska i charytatywna nad polskimi sierotami i dziećmi samotnymi w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Collectanea Theologica” 1980, fasc. 3, s. 174-177; TENŻE: *Opieka duszpasterska nad dziećmi i młodzieżą polską na terenie Niemiec Zachodnich w latach 1945-1965*. Lublin 1980.

³³ A. NADOLNY: *Inspektorat Nauki Religii dla szkół polskich w Niemczech Zachodnich (1945-1950)*. „Studia Polonijne” 1979, T. 3, s. 203-228; TENŻE: *Wkład duchowieństwa w organizację i funkcjonowanie polskiego szkolnictwa w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Collectanea Theologica” 1981, fasc. 3, s. 187-196.

³⁴ A. NADOLNY: *Duszpasterstwo w Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Collectanea Theologica” 1980, fasc. 2, s. 181-187; TENŻE: *Duszpasterstwo w Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej*. „Duszpasterz Polski Zagranicą” 1980, nr 1, s. 88-97.

³⁵ W. KOWALCZYK: *Szkolnictwo polskie w Niemczech: 1945-1948*. Warszawa 1961.

³⁶ S. DIPPEL: *O księgarzach, którzy przeminęli*. Wrocław 1976.

³⁷ M. LURCZYŃSKI: *Awantura w Hanowerze...*

³⁸ A. KŁOSSOWSKI: *Anatol Girs – artysta książki*. Warszawa 1989.

³⁹ A. MICHALEWSKA: *Działalność wydawnicza Tomasza Rybotyckiego*. „Roczniki Biblioteczne” 1994, R. 38, z. 1/2, s. 195-196; TAŻ: *Działalność wydawnicza Tomasza Rybotyckiego*. [Wrocław] 1994.

⁴⁰ J. WEISS: *Pierwsza polska księgarnia w Hamburgu*. „Przegląd Księgarski” 1947, R. 27, nr 3/4, s. 51.

⁴¹ S. DIPPEL: *Polskie księgarstwo na obczyźnie 1944-1947*. „Księgarz” 1962, nr 9/10, s. 8-11.

⁴² *Biblioteki polskie poza krajem w latach 1938-1948: informator*. Red. nauk. B. BIEŃKOWSKA; oprac. U. PASZKIEWICZ, J. SZYMAŃSKI. Poznań 2005.

⁴³ A. NADOLNY: *Sto lat polskiego duszpasterstwa w Hamburgu: 1891-1991*. Hamburg 1992; M. KALCZYŃSKA: *Niemieckie polonika biblioteczne...*

Informacji ważnych dla badanego zagadnienia dostarczyły także publikacje o działalności polskich organizacji w Niemczech w pierwszych latach po II wojnie światowej. Na szczególną uwagę zasługują te omawiające Związek Polaków w Niemczech⁴⁴ i Stowarzyszenie Polskich Kombatantów⁴⁵.

Należy także podkreślić rolę badań historycznych dla tematu. Stały się one podstawą szczegółowego opisu sytuacji bytowej i warunków życia polskich „displaced persons”⁴⁶.

⁴⁴ A. PONIATOWSKA, S. LIMAN, I. KRĘŻAŁEK: *Związek Polaków w Niemczech w latach 1922-1982*. Pod. red. J. MARCZEWSKIEGO. Warszawa 1987; I. ŻWAK: *Związek Polaków w Niemczech – Oddział Hamburg (1922-1982)*. „Studia Polonijne” 1985, T. 9, s. 157-163; W. HŁADKIEWICZ: *Związek Polaków w Niemczech w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec: 1945-1950*. Zielona Góra 1993.

⁴⁵ R. HABIELSKI: *Zmysł życia zrzeszonego: Stowarzyszenie Kombatantów Polskich w latach 1945-1997* [online] [dostęp: 06.07.2009]. [Dostępny w World Wide Web]: <http://spkwb.prv.pl>

⁴⁶ C. ŁUCZAK: *Polacy w okupowanych Niemczech...*; A. LEMBECK, K. WESSELS: *Wyzwoleni, ale nie wolni...*

AGNIESZKA ŁAKOMY – doktor nauk humanistycznych, absolwentka Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach – studia z zakresu informacji naukowej i bibliotekoznawstwa. W latach 2005-2006 pracownik Biblioteki Uniwersytetu Śląskiego, od października 2006 Zakładu Historii Książki i Bibliotek w Instytucie Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej tejże uczelni. W 2010 roku obroniła rozprawę doktorską nt. kultury polskiej książki w Niemczech w pierwszych latach po II wojnie światowej, za którą otrzymała wyróżnienie w dziewiątej edycji nagrody „Archiwum Emigracji”, przyznawanej za pracę naukową na temat emigracji polskiej XX wieku.

* * *

Praca omawia problematykę funkcjonowania książki polskiej w Niemczech Zachodnich w pierwszych latach powojennych. W tym okresie, na terenie byłej III Rzeszy przebywało około miliona osób narodowości polskiej, wyzwolonych z obozów i miejsc pracy przymusowej, oczekujących na repatriację do kraju lub na dalszą emigrację. Zaspokojenie potrzeb kulturalnych i edukacyjnych tak dużej grupy ludzi było równie ważne co trudne. Autorka przedstawiła osoby i instytucje, które podjęły się tego zadania. Omówiła organizację i charakter polskiego ruchu wydawniczego, zajęła się także instytucjami i sposobami rozpowszechniania polskich książek, w tym także księgarniami i bibliotekami. Poświęciła sporo miejsca na omówienie specyfiki tworzonego na tym terenie repertuaru literackiego, przeznaczonego dla zaspokojenia podstawowych potrzeb czytelników przebywających w sytuacji tymczasowej. Biorąc to pod uwagę, zaprezentowane w niniejszej pracy dzieło wydawców i działaczy kultury, niedawnych więźniów i niewolników III Rzeszy, przedstawia doprawdy imponujący obraz.

Seria wydawana przez

**WYDAWNICTWO
STOWARZYSZENIA BIBLIOTEKARZY POLSKICH**

we współpracy

**Z INSTYTUTEM INFORMACJI NAUKOWEJ
I STUDIÓW BIBLIOLOGICZNYCH
UNIwersytetu WARSZAWSKIEGO**